

imaginii tradiționale despre dialectele indoeuropenei primitive și despre migrațiile indoeuropene în această regiune” (*ibidem*: 143). Adept declarat al teoriei formulate de Marija Gjmbutas, el socotește că „indoeuropenii primitivi au apărut în Peninsula Balcanică și în Asia Mică sub forma mai multor valuri” (*ibidem*). Etapa următoare de dezvoltare poate ține de amalgamarea rezultatelor la care a ajuns indo-europenistica cu datele furnizate de cercetările asupra limbilor uralo-altaice și semitice. La acestea se adaugă „identificarea lexicului traco-dacic și iliric din limbile română, bulgară, sârbo-croată, macedoneană (limba slavă din Macedonia), neogreacă și maghiară și integrarea lui în studiul comparativ al limbilor indoeuropene” (*ibidem*).

Într-un domeniu ca cel al indo-europenisticii, este firesc ca fiecare specialist să se raporteze critic la direcțiile existente deja și să își formuleze opiniile proprii, urmând ca cercetările ulterioare să se poziționeze, la rândul lor, critic, față de punctele de vedere propuse. Acest parcurs firesc și viu este ținta ultimă, nerostită, a contribuției lui G. Ivănescu la indo-europenistică.

BIBLIOGRAFIE

- Fischer 1985 = I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
 Hasdeu 1886–1893 = Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Etymologicum magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, t. I–II, București, Socec.
 Ivănescu 1938 = G. Ivănescu, *Constituirea unei fonetice care să nu fie fiziologie și acustică*, în „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»”, Iași, V, p. 55–139.
 Ivănescu 1971 = G. Ivănescu, *Timbrul vocalic implicit al consoanelor*, în „Analele științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași” (serie nouă), secțiunea IIIe. Lingvistică, Iași, XVII, p. 77–85.
 Ivănescu 1977 = G. Ivănescu, *Erori în analiza secvențelor fonetice ale indoeuropenei primitive*, în „Studii și cercetări lingvistice” (București), XXVIII, p. 125–41.
 Poghirc 1968 = Cicerone Poghirc, *B.P. Hasdeu. Lingvist și filolog*, București, Editura Științifică.
 Simenschy, Ivănescu 1981 = Th. Simenschy, Gh. Ivănescu, *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
 Wald, Slușanschi 1987 = Lucia Wald, Dan Slușanschi, *Introducere în studiul limbii și culturii indoeuropene*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.

G. IVĂNESCU AND INDO-EUROPEAN LINGUISTICS

ABSTRACT

In 1981 Gheorghe Ivănescu edited the work of Theofil Simenschy, *Comparative Grammar of Indo-European Languages*. The relevance of this event is multifold, as strictly connected to the academic curriculum (that had embraced the Indo-European comparative linguistics), as reverence towards the work – that was an university course comprising lectures from 1939 to 1949 – of Theofil Simenschy (in a perfectly honest scholarly approach), and as clear statement of his own personal contribution to Indo-European linguistics, mostly on its Romanian constituent.

Keywords: *Indo-European linguistics, Romanian perspective, academic curriculum, scientific continuity, edition.*

INTERPRETAREA GRAFIEI CHIRILICE ÎN VIZIUNEA LUI G. IVĂNESCU

MIOARA DRAGOMIR*

1. Prin studii și ediții de texte vechi, în lingvistica românească s-a creat o tradiție de peste un secol în cercetarea problemei dificile a interpretării slovelor chirilice, cu care românii au scris timp de patru veacuri. În această tradiție, G. Ivănescu ocupă un loc unic și cu totul aparte, întâi de toate pentru că savantul ieșean integrează problema grafiei chirilice într-o concepție coerentă și foarte complexă, parte din doctrina sa, privind dihotomia fundamentală popular–literar în limbă¹ și, de aceea, această temă din opera lui Ivănescu nu poate fi cercetată decât în strânsă legătură cu evoluția graiurilor și cu problemele capitale ale limbii române literare: apariția limbii române literare, existența dialectelor literare în perioada veche, evoluția acestora, procesul unificării limbii literare; apoi, pentru că lingvistul ieșean are capacitatea de a face o sinteză critică a opiniilor anterioare, valorificând orice sugestie și argument care contribuie la descoperirea realității lingvistice. Ivănescu discută pe larg aceste teze în *Problemele capitale ale vechii române literare*, le reia sintetic și critic în *Istoria limbii române*, în care dezvoltă analiza și pentru primele două perioade ale limbii literare moderne (mijlocul secolului al XVIII-lea – 1829 și 1829–1878) și într-o serie de articole, unele reunite în volumul *Studii de istoria limbii române literare*. În abordarea acestor probleme, Ivănescu a recurs, pe lângă scrieri și documente vechi, la lucrări normative de tipul gramaticilor, oferind soluții și sugestii referitoare la interpretarea grafiei chirilice pentru fiecare etapă din evoluția limbii române literare.

2. Interpretarea slovelor **ѣ**, **ѧ** și **ѩ**, cel mai controversat aspect din problematica transcrierii fonetice interpretative, pentru că este dificil de stabilit ce pronunție reflectă aceste slove (vezi și Teodorescu 1970: 159; Avram 1964 I) în diferitele epoci ale limbii literare și, după cum vom vedea, în diferitele zone în care s-a scris, este o problemă abordată de Ivănescu în strânsă relație cu două fenomene fonetice importante și cu evoluția lor în timp.

* Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide”, Iași, str. Th. Codrescu, nr. 2, România.

¹ Despre valoarea și importanța acestui aspect din doctrina lingvistică a lui G. Ivănescu, precum și o analiză a acestei teorii, vezi Pamfil 2008: 107–139, cap. *Teoria limbii*.

a. Prefacerea diftongului *ea* urmat de *e*, *i* și sunet muiat în *e* (în cuvinte de tipul *leage*, *beseaică*)², este discutată într-un amplu capitol din *Problemele capitale*. Cercetarea concluziilor emise de specialiștii care au studiat acest fenomen îi relevă autorului două curente de opinii: 1) s-a pronunțat cu diftongul *ea* sau cu un *e* (notat în scriere de regulă cu **ѣ**) până în secolul al XVIII-lea (opinie susținută de H. Tiktin, A. Philippide, I. Iordan, G. Pascu, Gr. Scorpan); 2) se pronunța cu *e* deja din secolul al XVI-lea, această opinie fiind argumentată de cei care au emis-o (I. Bărbulescu, Ov. Densusianu, I.-A. Candrea, Sextil Pușcariu, Al. Rosetti) (Ivănescu 1948: 219) prin apariția, uneori, a lui **ѣ** în această poziție, în locul slovelor **ѣ**, **ѧ** sau **ѩ**. S-a apreciat că Ivănescu a făcut o „sinteză a părerilor”, dar s-a vorbit prea puțin despre faptul esențial că, discutându-le și aplicând o metodă riguroasă, lingvistul ieșean ajunge la o armonizare a lor, prin acceptarea a ceea ce este relevant din aceste opinii pentru cunoașterea realității lingvistice. În fapt, în privința alternanței **ѣ/ѣ**, **ѧ** în texte pentru acest context fonetic, toată discuția se poartă în jurul ideii de tradiție grafică, înțelesă însă diferit. Explicând că prin tradiție grafică înțelege și o tradiție lingvistică³ și luând în considerare că, de exemplu, în C.V. această alternanță nu există (vezi și Avram 1964 I: 26, 27), Ivănescu conchide că, „pentru un cunoscător al normelor ortografice chirilice, aplicate limbii românești, **ѣ** nu putea nota decât pe *e*, și nu și pe *e*, care, din cauza asemănării acustice ca diftongii *ěa* și *ia*, trebuia să fie redat prin același semn [adică **ѣ**, **ѧ**, **ѩ**] prin care se notau acești diftongi, înrudiți ca timbru cu *e* (timbrul de *a* al lui *e* cerea numaidecât acest lucru)” (Ivănescu 1948: 229). Lingvistul ieșean constată principalele erori (de metodă și, prin aceasta, și de analiză): ambele teorii consideră că fenomenul se va fi petrecut uniform pe tot spațiul dacoromânesc și, în general⁴, nu s-a ținut seama de fazele ariilor actuale cu *e* (stare fonetică intermediară sau de tranziție în procesul transformării diftongului *ea* -*e* în *e*, petrecut de-a lungul timpului în perioada veche) și *e*. Și, reanalizând din această perspectivă toate aspectele problemei, demonstrează că, în realitate, trebuie

² Discutând acest fenomen, Ivănescu specifică faptul că se referă și la un alt aspect: „La această schimbare trebuie să cuprindem și schimbarea lui *ia* din aceleași condiții în *ie*, schimbare care, contrar celor crezute de Densusianu, *Hist.*, II, p. 63–64 și Candrea, *Ps. sch.*, I, p. CXXV–VI, s-a petrecut în același timp și sub impulsul aceluiași cauze, cum au înțeles ceilalți cercetători ai fenomenului, și cum a spus-o în mod special Gr. Scorpan, *BIFR*, II, p. 34–35” (Ivănescu 1948: 216–217).

³ Ivănescu susține că, pe lângă normele ortografice slave preluate în scrierea lor de români, trebuie văzută și „prezența unei tradiții ortografice românești, formată atunci când pentru prima oară s-au aplicat regulile ortografice slave scrierii limbii române” (Ivănescu 1948: 228); tot aici, el arată că, „în virtutea unei asemenea tradiții, foarte probabil de origine bulgară, căci la bulgari **ѣ** a rămas și până azi cu valoarea de *ěa*, norma cea mai obișnuită de a se nota *ea* la români era **ѣ**. Dar grafia **ѣ** pentru *ěa* urmat de *e*, din vechile texte românești, arată în mod neîndoios, cum au susținut ceilalți învățați pomeniți mai sus, că în secolul al XVI-lea *ěa* în condiția pomenită ajunsese la *e*” (Ivănescu 1948: 229). După cum vom vedea mai departe, monoftongarea se petrecuse în graiurile populare. Ivănescu arată în finalul acestor afirmații că, sporadic, ea era notată și în texte.

⁴ Ivănescu menționează aici ca excepție metoda lui Pușcariu și a lui Scorpan.

configurate soluții pe regiuni⁵ și, pentru fiecare regiune, la nivel popular⁶, respectiv la nivel literar.

Din cercetarea lui Ivănescu, rezultă că: în Oltenia: a) la nivel popular era pronunția *ea*, dar și *e*, adusă prin migrații ardelenesti începând cu secolul al XV-lea (Ivănescu 1948: 233); în Maramureș: a) la nivel popular, *ea* > *e* înainte de secolul al XVI-lea, când se notează în texte și ca *e* (*ibidem*: 234); b) la nivel literar erau pronunțiile *ea* și *e* (*ibidem*: 235); în Banat: a) la nivel popular erau pronunțiile *ea*⁷ (*ibidem*: 231) și *e* (Ivănescu 1948: 233). O eventuală pronunție cu *e* este explicată prin analogie cu *merg*, *vezi* (*ibidem*: 231); b) la nivel literar, în secolul al XVI-lea deducem că prevala pronunția *e*, dar exista și cea cu *ea* (*ibidem*: 231); alternanța **ѣ/ѣ** în textele din această regiune se poate explica și prin influența textelor coresiene (*ibidem*: 231); în Ardeal: a) la nivel popular era pronunția *ea* și existau și mici regiuni în care *ea* > *e* (*ibidem*: 231); b) la nivel literar era pronunția *e* (Ivănescu 1980: 523); alternanța **ѣ/ѣ** în textele din această regiune se poate explica, de asemenea, prin influența textelor coresiene, dar în secolul al XVI-lea „ea ne poate reflecta graiul unor mici regiuni care prefăcuse pe *ěa* în *ě*” (Ivănescu 1948: 231) și observă o nuanță specială, anume că, în Ardeal, **ѣ** poate nota și pe *e* (Ivănescu 1948: 231); în Muntenia: a) la nivel popular era pronunția *e* în secolul al XV-lea (Ivănescu 1948: 233); monoftongarea este anterioară migrării românilor sud-dunăreni. În unele regiuni, datorită migrațiilor ardelenesti, existau și pronunțiile *ea* sau *e*; b) la nivel literar era pronunția *ea*, dar și *e*, susținută și de unele graiuri populare, însă grafia și pronunția au fost preluate și din textele rotacizante (Ivănescu 1948: 235); în Moldova: a) la nivel popular, în nord era pronunția *e* datorită migrațiilor ardelenesti, începând cu secolul al XV-lea (Ivănescu 1948: 233); în centru și sud se pronunța *e* mult mai devreme de secolul al XV-lea. Trecerea *ea* > *e* (ca și *ă* > *i*, *e* > *i*) se explică prin noua bază de articulație a moldovenilor (Ivănescu 1948: 233); b) la nivel literar, în secolul al XVI-lea exista pronunția *ea*, dar și *e* (prin descălecătorii maramureșeni și prin textele rotacizante), însă pronunția cu *e* și chiar cu *e* era susținută și de graiuri. În ceea ce privește pronunția cu diftongul *ea*, impusă ca pronunție cultă, prin tradiția grafică, de scrierea cu **ѣ** (Ivănescu 1948: 234), pentru Moldova, Ivănescu specifică: pe lângă tradiția grafică,

⁵ „Prefacerea lui *e* în *e* a avut cronologii deosebite după regiuni și după cum e vorba de graiul popular sau de limba claselor de sus” (Ivănescu 1948: 233).

⁶ Din demonstrația lui Ivănescu putem extrage următoarele concluzii privitoare la rostirea acestui fapt de limbă la nivel popular, unde existau: 1. pronunția *ea* în Ardeal; 2. pronunția *ea* și *e* în Oltenia, Muntenia și Moldova de nord începând cu secolul al XV-lea, prin migrații ardelenesti, și în Banat; 3. *ea* > *e* înainte de secolul al XVI-lea, când se notează în texte și ca *e* în Maramureș și în mici regiuni în Ardeal; 4. pronunția *e* în Muntenia, anterioară migrării românilor sud-dunăreni și în Moldova, explicabilă prin noua bază de articulație a moldovenilor. Deci, la nivel popular, închiderea cea mai mare s-a petrecut mai de timpuriu în Muntenia și Moldova, unde se pronunța chiar *e*, dar existau și arii cu faza intermediară *e*, ca în Ardeal, iar deschiderea cea mai mare (rămânerea la faza veche din limbă) s-a păstrat în Ardeal și Banat.

⁷ Când afirmă că „dialectul bănățean trebuie să fi avut și atunci *ěa*, cum are și astăzi” (Ivănescu 1948: 231), Ivănescu se referă, desigur, la graiul popular.

„noi admitem și o tradiție lingvistică, deosebită de graiul popular și corespunzătoare grafiei” (Ivănescu 1948: 235).

Prin urmare, în ceea ce privește textele, adică *nivelul literar*, lingvistul ieșean constată că existau următoarele pronunții: 1. *ea* și *e* în Maramureș. 2. în principal cu *ea*, dar și cu *e* se pronunța în Muntenia (prin influența unor graiuri populare, dar și a grafiei și pronunției din textele rotacizante); la fel era și în Moldova (atunci când apărea, pronunția cu *e* datorată, la origini, descălecătorilor maramureșeni și textelor rotacizante, dar susținută și de unele graiuri); 3. pronunția cu *ea* a fost impusă ca pronunție cultă în Moldova, prin tradiția grafică și lingvistică, de scrierea cu *ѣ*; 4. pronunția *e* în special în Banat și în Ardeal; alternanța *ѣ/ε* se poate explica în ambele regiuni și prin influența textelor coresienne; *ε* poate nota și pe *e* în Ardeal și, sporadic, în Moldova (rostire susținută de graiuri); 5. pronunția *e* sporadic în Moldova, susținută de graiuri. Deci, din aproape în aproape, extragem concluzia că (la nivel literar) slovele *ѣ* și *ѣ* (despre *ѣ* vorbește mai puțin) redau pronunțiile *ea* sau *e*, Ivănescu oferind explicații aparte pentru fiecare regiune. Astfel: 1. în Moldova și Muntenia, aceste slove redau în principal pronunția *ea*, cu precizarea că, în Moldova, pronunția cu *ea* se impune ca pronunție cultă, prin tradiția grafică, însemnând, pentru Ivănescu, și una lingvistică, adică tocmai scrierea cu *ѣ* a influențat vorbirea; 2. aceste slove redau pronunția cu *e* în primul rând în Banat și Ardeal, dar aceeași pronunție exista și în Maramureș, Muntenia și Moldova (în condițiile precizate); 3. ca o zonă în care tendința spre pronunțarea lui *ea* în faza intermediară *e* este mai vizibilă, în Maramureș aceste slove puteau reda una din aceste pronunții. Este semnificativ că, printr-un alt tip de analiză, într-o serie de studii dedicate interpretării grafiei chirilice din primele texte românești, lingvistul bucureștean A. Avram stabilește aceleași valori fonetice generale, *e* și *ea*, ale acestor slove⁸.

Ivănescu conchide că, pentru intervalul dintre secolul al XVI-lea și mijlocul secolului al XVIII-lea, semnele „*ѣ* și *ѣ* au rămas cele mai întrebuintate pentru a reda pe *ea*, *e*, respectiv *ja*”⁹ (Ivănescu 1980: 585) și vorbește despre importanța

⁸ „*ѣ*, *ѣ* și *ѣ* (în silaba accentuată a cuvintelor de tipul *lege* sau *este*) = /ă/ [= *ea*, *e* (vezi Avram 1964 I: 29), n.n.], în toate textele studiate (probabil, alături de acest stadiu fonologic, în PO [= *Palia de la Orăștie*] este reflectat și stadiul /e/. Din punct de vedere fonetic, în cuvinte de tipul *lege*, pentru CV valoarea [*ea*] a lui *ѣ* este mai probabilă decât valoarea [*e*]” (Avram 1964 V: 611); vezi și analiza slovelor *ѣ*, *ѣ* și *ѣ* din Avram 1964 I: 15–37.

⁹ În privința slovei *ѣ*, în general, în diverse contexte fonetice, Ivănescu precizează: „*ѣ* apare în textele rotacizante cu valorile *e*, *ea* și *ja*” (Ivănescu 1980: 523). De fapt, Ivănescu se referă aici la *e*, nu la *e* și, cu privire la valorile fonetice date acestei slove în poziție *e*, nuanțează analiza astfel: „Trebuie totuși să spunem că valorile *ea* și *ja* sânt cele mai preferate, ba chiar aproape excluzive, cum afirmam în general, despre toată literatura românească din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, H. Tiktin și A. Philippide (urmați de alții: informații complete vezi în *Probl. cap.*, p. 219). N. Drăganu, *Două manuscrise vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București, 1914, p. 103–104, admitea că *ѣ* [aici probabil este o greșeală de tipar; trebuia *ѣ*, n.n.] și *ѣ* (acolo, din greșeală, *ѣ*) însemnau în Ardeal și

momentului Dosoftei¹⁰, care reformează și sistemul notării slovelor *ѣ* și *ѣ* în poziție *ε*, când, după *Psaltirea în versuri*, „a revenit la semnul *ѣ*, care notează și pe *ea*, și mai ales la *ѣ*, care nota, desigur, pe *e*” (Ivănescu 1989: 55).

În prima perioadă a modernizării limbii române literare, până la 1829, Ivănescu constată crearea a două registre în limbă, unul laic și unul bisericesc, cu tendințe diferite de scriere: „Când însă, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, s-au impus, în scrisul beletristic și al documentelor, fenomene populare ca *ea...e* > *é...e*, limba textelor religioase a rămas fidelă ortografiei mai vechi, cu *ѣ* sau *ѣ*, care ascundea o pronunție *e* sau *ea*, *ia*; faptul rezultă și din apariția în aceleași texte a unor grafii ca *īaste*, *Iașii* etc. care nu pot fi considerate decât redând pronunțiile culte *īaste*, *Iașii*” (Ivănescu 1980: 620)¹¹.

Pentru următoarea perioadă, 1829–1878, G. Ivănescu arată că, față de limba veche, în care pronunțiile erau *ea* și *e* în poziție *e*, „în limba modernă nu vom avea decât *é* în poziția *-e*” (Ivănescu 1980: 685). În ce privește diftongul *ia* în poziție *-e*, scris cu *ѣ*, acesta se pronunța diferit – în limba literară *īaste*, cel puțin în unele regiuni, și, de către clasele neinstruite, *īeste*, *īeste*, *īesti* (cf. Ivănescu 1980: 685). Referindu-se la aceste cuvinte, scrise cu *ѣ*, Ivănescu a avut în vedere, probabil, diferența între folosirea slovelor *ѣ* și, în special, *ѣ* și *ѣ*, în perioadele anterioare și utilizarea recomandată de gramaticile scrise în prima perioadă a modernizării limbii literare: mai ales în manuscrise, așa cum nu era regulă pentru folosirea lui *ѣ* și *ѣ*, nu era nici pentru *ѣ*. A. Avram (1964 I: 36–37) și Mirela Teodorescu (1970: 161–163), dar și alți autori, cum ar fi N.A. Ursu (1976)¹², au observat că *ѣ* și *ѣ*, pe de o parte, se foloseau în alternanță (*lѣge*, dar și *lѣge*), și, pe de altă parte, *ѣ* și *ѣ* aveau un uz comun (uneori și *ѣ* și *ѣ*), adică se foloseau în alternanță, la început de cuvânt (în situații ca *este*, *ele*, *iesle*) și în interiorul cuvântului la început de silabă¹³ (în situații ca *făgăduieste*). Gramaticile și îndreptarele, în special de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, indică, în general, drept regulă ortografică scrierea lui *ѣ* la începutul cuvântului și a lui *ѣ* în interior, a

pe *e*, cum se pronunță în Ardeal până azi *ea*, când în silaba următoare avem *e* (*lege*). Lucrul e foarte probabil, deși este neîndoios că acest *e* se nota și prin *ε*” (Ivănescu 1980: 523).

¹⁰ Cu privire la slova *ѣ*, Ivănescu este de acord cu interpretarea din studiul lui D. Pușchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei* (Pușchilă 1914: 6–10).

¹¹ Ivănescu precizează că, în Ardeal, prin apropiere de graiuri, *ѣ* redă pe *e* (Ivănescu 1980: 608).

¹² Vezi, în special, Ursu 1976: 480–482. Acest filolog, însă, nu vede o diferență între valoarea slovelor în discuție în textele din epoca veche și valoarea lor în textele din epocile moderne în diferitele regiuni în care s-a scris și, de aceea, este de părere că valoarea lor va fi fost *e* în orice regiune și oricând în istoria limbii române literare.

¹³ Într-un manuscris datând din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pe care îl studiez de mai multă vreme, care cuprinde traducerea *Hronograf den începutul lumii* (ms. 3517), de exemplu, de multe ori este scris *ѣcre* (f. 12^v, f. 13^v, f. 31^v etc.), dar și *ѣcre* (f. 7^v, f. 8^v, f. 10^v etc.), însă adesea *ѣ* a fost șters și înlocuit cu *ѣ*: *ѣcre* (f. 24^v), *ѣcre* (f. 31^v), *ѣcre* (f. 33^v), *ѣcre* (f. 12^v), *ѣcre* (f. 14^v, f. 15^v etc.), *ѣcre* (f. 8^v, f. 8^v, f. 34^v). Multe exemple de alternanță am întâlnit și în manuscrisele biblice 45 și 4389, în textele pe care le-am transcris sau revizuit în cadrul proiectului *Monumenta linguae Dacoromanorum*.

lui **ѣ** după consoană și a lui **ѧ** după vocală¹⁴. Prin urmare, Ivănescu are dreptate să considere că pronunția *ja* era o pronunție cultă, pentru că era impusă de scriere, dar nu a precizat în care zonă. În cele din urmă, referindu-se la această situație, conchide: „Grafia și pronunțarea *iaste* a fost părăsită de limba modernă. În privința impunerii fonetismului *e*, *je*, trebuie să admitem o influență moldovenească și muntenească asupra limbii literare” (Ivănescu 1980: 685). Și, chiar dacă nu specifică, putem înțelege din această afirmație, așa cum putem deduce și din gramatica lui Toader Școleriu, că pronunția cu *ja* în acest context se va fi folosit în Ardeal, în primele două perioade ale limbii moderne, de către clasele învățate, unde a fost determinată de scriere și, probabil, a avut susținere și în graiuri, căci în Moldova (probabil și pentru clasa instruită din zonele din Muntenia neinfluențate de migrațiile ardelenesti) era resimțită ca o „zicire streină”¹⁵. De aceea credem că, în secolele anterioare, în Moldova și Muntenia, posibil și în Ardeal, valoarea slovelor **ѧ** și **ѧ** la început de cuvânt sau de silabă, în cuvinte ca *este*, *ele*, *iesle*, *făgăduiește* etc., este una din valorile stabilite de Ivănescu pentru studierea fenomenului prezentat aici, adică pronunția cu *e*¹⁶, mai ales că slovele se află tot în poziție **ε**, iar această chestiune impune o discuție mai largă. Și Gheție (1975: 81), deși menționează că „stabilirea exactă a valorii lui **ѣ**, **ѧ**, **ε** în situațiile de acest fel [adică în poziție *-e*] nu ne-a preocupat în mod special, deoarece nu am urmărit în cercetarea de față fenomenul reducerii lui *ea* la *e*”, continuă, punând just problema: „Ne-a fost suficient să știm dacă, în funcție de caracterul elementului vocalic următor, consoana în discuție era rostită moale sau dur. În asemenea situații, am

¹⁴ Astfel – 1. în gramatica lui Eustatievici (1757): „ѣ, ѧ întru începutul cuvintelor nu să scrie, dar ѧ pururea întru început” (apud Ursu 1976: 480); 2. în gramatica lui Radu Tempea (Sibiu, 1797): „ѧ sună tot ca ѧ”, dar ѧ „totdeauna să pune la începutul cuvântului, iar la mijloc niciodată”, iar ѧ se pune la mijlocul și la sfârșitul cuvântului (*ibidem*); 3. gramatica lui Ioan Corneli indică pronunția „ja” pentru ѧ și „ja vel jè” pentru ѧ (*ibidem*); 4. în *Ortografie sau scrisoare dreaptă* (Viena, 1784): „ѧ cu ѧ să nu să schimbe, pentru că ѧ numai la începutul cuvântului să pune, unde ѧ niciodinioară nu să află, ci numai în mijloc sau în sfârșit”, iar „ѧ cu ѣ să nu să amestece, măcar că nici una, nici alta nu poate sta la începutul cuvântului, pentru că ѣ să pune numai după slovă împreunăsunătoare [= consoană], iar ѧ după singurăsunătoare [= vocală]”; 5. în gramatica lui Toader Școleriu (Iași, 1789) întâlnim cam aceleași observații, iar acesta indică și pronunția reală în Moldova: „cel ce va vrea să scrie drept, să puie *ѣ*, dar nu *ѧ*, că-i zicire streină, și *ѣ*, dar nu *ѧ*, că măcar de se și găsesec tipărite, dar aceea vine din pricina izvodului tipariului, iar nu după vorbire” (apud Ursu 1976: 481).

¹⁵ Vezi considerațiile lui Toader Școleriu din nota anterioară.

¹⁶ După Avram 1964 I: 36, „Niciodată ѧ și ѣ, respectiv ѧ și ѧ nu corespund unor segmente fonologice diferite (ѧѣ CV 76/5 = ѧѣ 61/12, ѧѣѣ PH 106⁹/9 = ѧѣѣ 20⁹/9)” (Avram 1964 I: 37). Printr-o logică formală, pe principiul translației, autorul ajunge la concluzia: „Evident, dacă ѧ = ѣ și ѧ = ѧ, înseamnă că sânt echivalente și literele ѣ și ѧ. Într-adevăr, după cum vom vedea în alt loc, toate cele trei litere corespund aceleiași segment fonologic. Pentru alternanța ѧ (ѧ) ~ ε (ε) la început de silabă (ѧѣѣ PH 28²/2 ~ ѧѣѣ 9³/3 ~ ѣѣѣ 63¹/1) sânt valabile, în linii mari, aceleași explicații ca și pentru alternanța ѣ (ѧ) ~ ε după consoane” (*ibidem*). În alt loc, însă, autorul pare să distingă, totuși, și alte nuanțe, în *Palia de la Orăștie*: „În cazul că, în poziția *e*, ѣ nota pe [ɛa], ѧ era, în aceeași poziție, echivalentul lui [ja]; această valoare a lui ѧ nu este exclusă însă nici în cazul că ѣ corespundea lui [ɛ]. Litera ѧ avea atât valoarea lui ѣ, cât și pe cea a lui ѧ” (*ibidem*).

vorbit, în expunerile noastre, despre un *ě* (= *ea* sau *e*) sau *e* (= *e* sau *ε*). Menționăm aici că la început de silabă (ѧѣѣ, ѣѣѣѣѣѣ), ѧ și ѧ au fost notați întotdeauna *ia*: *iaste*, *tăgăduiaște*. În general, Școala filologică de la București și reprezentanți ai filologiei de la Cluj și Iași au transcris slovele în discuție în acest context fonetic, diferit: unii, prin diftongul *ia* (*iaste*, *biruiaște*) (Teodorescu 1970; Pov.Ț.A. 1997; Trad.V.T. 2009; P.V. 2010 și Ev.Înv. 2011); alții, printr-o combinație: *ea*, dar și *ia* (*easte*, *căiaște*, *grăiaște*) (C.Pop. II 1997; C.Pop. X 2005), tot astfel (*easte*, *grăiaște*, dar și *este*, *grăiește*, probabil scris cu *ε*) (C.Pop. IV 2001); printr-o altfel de combinație: *ia* (*iaste*), *iê* (*mântuiêște*), *ê* (pentru *ê*) (MLD, I–V, VI, VII, XI) și *ia* (*iaste*, *iale*), dar *făgăduiește* (MLD, IX, 2011).

Referitor la perioada de după 1830, Ivănescu constată că se păstrează ortografia impusă de Dosoftei, cu **ѣ** și **ѧ** în poziție **ε**, dar numai în tipăriturile bisericesti (Ivănescu 1980: 620–621).

b. G. Ivănescu discută grafiile chirilice cu **ѣ** și **ѧ** și pentru un alt fenomen, analizat în capitolul *Velarizarea și muierea șuierătoarelor din Problemele capitale și în Istoria limbii* (capitolul *Limba literară românească în veacurile al XVI-lea – al XVII-lea din Partea a VII-a*). Opiniile predecesorilor susțin ideea că, în secolul al XVII-lea, textele reflectă în Moldova pronunția cu *ș* și *j* muiți, notați în scris **ѣ**, **ѧ** și **ѣ**, **ѧ**, iar în Muntenia cu șuierătoare dure, *ș*-, *ja*-, pe când în secolul al XVIII-lea fenomenul este invers în cele două regiuni (Ivănescu 1948: 239). Printr-un demers specific gândirii sale lingvistice, Ivănescu abordează chestiunea din mai multe unghiuri, aducând soluții complementare: „Mai mult decât oricare alte semne, **ѣ** și **ѧ** erau întrebuințate după *š* și *ž* numai în virtutea tradiției ortografice¹⁷, formată mai înainte, căci pe vremea aceea poporul de jos trebuie să fi pronunțat *ă*, iar clasa de sus *â* (*ă* deschis), deci *șăde*, *șăde*. Totuși de multe ori, desigur, clasa de sus moldovenească pronunța *șede*, cu *ε*. Pluralitatea valorilor fonetice ale lui **ѣ** sau **ѧ** [se referă și la valoarea de diftong, *ea*, *ia* a acestor semne] a făcut desigur ca tradiția grafică să fie urmată cu mai mare grijă, așa că, după cât sânt informat, în texte nu apar grafii ca *šăde*” (Ivănescu 1948: 245–246). Aceeași situație exista și în secolul al XVI-lea, pentru care vede și o altă ipoteză, anume că graiul aristocrației din Moldova era încă cel al aristocrației maramureșene, „așa că, atunci când a început să fie redat prin chirilică, s-a ajuns în mod independent la aceleași norme ortografice ca și în Maramureș” (Ivănescu 1948: 259). Astfel, scrierea influențând vorbirea, *šăde*, *șăde* se pronunța *șede* sau *șede*. Într-un început, lingvistul ieșean emite și ipoteza că în Moldova se pronunța velar (*șade*) și se scria cu **ѣ** și **ѧ** și, sub influența grafiei, cu un efort de voință, se pronunța cu *ea* sau *ε*, iar în Muntenia este posibil să se fi pronunțat palatal ca astăzi (*șăde*) și se scria cu *a*. În acest caz, explicația pe care o aduce este că muntenii aveau pentru *ș* și *j* vocala implicită *i*, pe când moldovenii aveau pe *î* și, prin urmare, „un muntean nu mai are [...] nevoie să scrie după *š* un *î* (sau un **ѣ**, **ѧ**, dacă e vorba să

¹⁷ Cum am arătat deja, G. Ivănescu înțelege prin tradiție ortografică și una de pronunție.

exemplificăm cu literele chirilice), ci un simplu *a*, deoarece *i* se cuprinde deja în semnele *š* și *ž*" (Ivănescu 1948: 247). În Muntenia, atât în graiuri, cât și în dialectul literar, spune Ivănescu, se pronunța palatal, așa încât „ortografia întrebuintată de ei era tocmai cea potrivită, din punctul lor de vedere, pentru o asemenea pronunție” (Ivănescu 1948: 248).

Ulterior, în *Istoria limbii române*, Ivănescu explică grafiile cu *ša-* și *ja-* și *j* în loc de *ğ*, care apar în documentele slavone din Moldova înainte de 1550, „prin influența ortografiei ruse ucrainene, care nu dispunea de *ğ* și care avea, probabil, și obiceiul de a scrie *ša*, *ža*, nu *še*” (Ivănescu 1980: 573). În secolul al XVI-lea, în textele românești, normele ortografice se schimbă în Moldova: „Textele rotacizante au adus atât norma *șturpe*, *Leucus tni* etc. cât și norma *ğ* pentru sunetul *ğ*” (*ibidem*)¹⁸.

Concluzia sa este că „grafiile muntene de la 1600 s-ar explica prin graiul popular muntean” și grafiile moldovene prin graiul maramureșean (în opinia sa, al textelor rotacizante), „fie ca o influență literară, fie ca un rezultat al faptului că aristocrația moldoveană era de origine maramureșeană” (Ivănescu 1948: 262; vezi și 259), iar această situație a continuat și în secolele următoare (Ivănescu 1948: 248). În Ardeal distinge două zone: Banat, Crișana, Ardealul propriu-zis, în care scrierea este ca în Muntenia și Maramureș, Năsăud (nordul Ardealului), unde se scrie ca în Moldova.

3. Așadar, în legătură cu scrierea cu *т*, *а* și *я* în poziție *e*, *i* sau sunet muiat, avem a face cu două situații diferite, care conduc la interpretări diferite: 1. interpretarea slovelor în discuție în poziție *-e* după consoană și 2. interpretarea lor în poziție *-e* la început de cuvânt sau de silabă.

1. Din concluzia lui Ivănescu, anume că în epoca veche *т*, *а* și *я* în poziție *-e* (în cuvinte la *leage*, *beseaică*), se pronunțau *ea* sau *e*, după cum am constatat, în funcție de regiune, și că cel puțin în unele părți din Muntenia se pronunța *ea* și la începutul secolului al XVIII-lea (Gheție 1968), transcrierea acestor slove ar trebui să se facă prin diftongul *ea* ori, după cele spuse aici, dacă cercetarea textului duce la concluzia că pronunția era cu *e*, transcrierea ar trebui să se facă așa cum propune Ion Gheție, prin semnul *ě*, care indică un *e* deschis și „timbrul” de *a* al acestui sunet, cum am văzut că au constatat atât G. Ivănescu, cât și Andrei Avram. Din cercetarea lui Ivănescu înțelegem că, în dialectele literare, în Muntenia și Moldova, prevalează în epoca veche rostirea acestor slove prin *ea*, în Ardeal și Banat prin *e*. În același timp, observăm că, pentru Maramureș, de exemplu, este dificil de stabilit redarea lor într-o transcriere care să reflecte una din aceste rostiri. În orice caz, având deja aceste rezultate pentru fiecare regiune, decizia de a transcrie într-un fel

¹⁸ Ivănescu are și o altă explicație pentru grafiile *-șani*, *-jani*, anume că se folosea o normă ortografică și lingvistică slavă: „în cuvinte ca *Bucium tni*, *Leucusani* se simțea sufixul slav *-tne*, *-ane*, pluralul de la *-tini*, *-ani*” și, de aceea, „înlocuirea lor spre sfârșitul secolului al XVI-lea în Moldova cu *-știni*, *-jtini* sau *-șani*, *-jani*, înseamnă acceptarea normelor grafice maramureșene în momentul în care a început a se scrie mult românește în Moldova sub influența textelor rotacizante” (Ivănescu 1948: 261).

sau altul este mai simplu de luat și foarte importantă este analiza grafiei din text, care poate aduce indicii valoroase (ca în cazul C.V.; vezi Avram 1964 V: 611).

2. Referitor la transcrierea slovelor *т*, *а* și *я* în poziție *-e* după vocală, la început de cuvânt sau de silabă, rezultatele cercetării lui Ivănescu, mărturiile gramaticilor (majoritatea de la sfârșitul secolului al XVIII-lea) și faptul cunoscut că pronunția cu deschiderea cea mai mare în acest context fonetic a fost, în toate timpurile, în Ardeal, iar pronunția din Moldova și Muntenia au dus în cele din urmă la formele actuale *este*, *făgăduiește*, duc la concluzia că aceste slove redau, în perioada veche, cel mai probabil, un *e*. Astfel, soluția interpretării slovelor în discuție, care nu este nicidecum una de compromis, ci rezultatul la care conduc studiile lui Ivănescu și ale învățaților care au examinat în profunzime acest aspect, analizate aici, este că, foarte probabil, o transcriere potrivită a slovelor *а* și *я* (*т* se întâlnește mai rar în acest context, iar în gramatică este contraindicată) în poziție *-e*, după vocală, ar fi redarea unui *e*, așa cum indică Ion Gheție, prin *ě* – care cuprinde și timbrul de *a* (mai deschis în Ardeal și în zonele cu migrații ardelenesti decât în celelalte regiuni) și pe care, după cum am văzut, unii filologi au simțit nevoia să-l redea prin diftongul *ia* și chiar prin *ea*. Totodată, ar trebui redat și un *i*, – care și astăzi se aude în pronunție, mai mult sau mai puțin intens (vezi și Teodorescu 1970: 161¹⁹; Avram 1964 I: 23). Prin urmare, soluția transcrierea interpretativă pe care o propunem pentru această situație este *iě*–: *iěste*, *iěle*, *iěsle*, *făgăduiește* etc., cel puțin pentru textele din Moldova și Muntenia, dar probabil că și pentru cele din Ardeal (unde Ivănescu vedea preponderentă rostirea cu *e* față de cea cu diftong).

Despre valoarea de diftong a acestor slove în epoca veche, care confirmă parte din analiza și concluziile lui Ivănescu, trebuie reținută și mărturia pe care am întâlnit-o în *Lexiconul slavo-român* al lui Staicu Grămăticul (într-un manuscris de pe la 1660), care, la f. 219^f, spune: „Glăsuitoare sânt: а, е, и, ї, о, ѡ, ѧ [...]”, iar despre diftongi: „Doă glasnice legate sau împreunate sau unite sânt: я, а, т, ю, ш, ѡи”. Nu avem certitudini asupra pronunției pentru *я*, *а*, *т*, dar este importantă afirmația că aceste slove redau diftongi, iar rezultatele cercetării de față arată că, după consoană, acești diftongi ar fi *ea* (*leage*, *biseaică*)²⁰, *ia* (*vi(i)ată*, *ch(i)iamă*), iar la început de silabă, în poziție *-e*, ar fi *iě*, în transcriere *iě*.

Cu privire la notarea celor doi diftongi, *ea* și *ia*, cu slove chirilice – constatată, cum am văzut, și de Ivănescu – este importantă diferențierea de context fonetic observată de Philippide (2011: 275–276) și soluția interpretării sale,

¹⁹ Mirela Teodorescu afirmă: „Vom observa astfel [...] că litera *я* (în legătură cu care specialiștii sânt de acord că nota, la inițială sau la început de silabă, un segment care începea cu [j] și era urmat de vocală) alternează cu *а* etc.” (1970: 161).

²⁰ Referitor la formele cu acest diftong, A. Philippide afirmă: „Ca dovadă că forma *lăăge* a existat este că în alfabetul chirilic e scrisă cu *т*, și chiar azi dialectal se pronunță *ěá* (vezi Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*, p. 36, și *Introducere în istoria limbei și literaturii române*, p. 47, 99 sqq.)” (Philippide 2011: 288).

argumentată astfel: „Dosofoei face deosebire în întrebuițarea caracterelor **а**, **ѣ**, **ѧ** pentru *ia* și *ѧа*, după cum diftongii [în discuție] sânt în poziția *-ă* sau *-e*; întrebuițează adică semnul **а** pentru a reprezenta pe *ѧа* în poziția *-e*, iar semnele **ѣ** și **ѧ** pentru a reprezenta pe *ѧа* și *ѧа* în poziția *-ă*. Această considerație și altele încă (vezi *Introducere*, p. 99 sqq.) ne fac să conchidem că, în veacul al XVI-lea și al XVII-lea, era deosebire de pronunțare, după cum după diftongii *ѧа* și *ѧа* apărea sau nu în silaba următoare un sunet palatal. Dar, și în mod indiferent de faptul dacă în silaba următoare era sunet palatal ori ba, semnele **а**, **ѣ**, **ѧ** serveau pentru exprimarea diftongilor *ѧа* și *ѧа*, anume **а** și **ѣ** pentru *ѧа* și **ѧ** pentru *ѧа* (vezi și *Introducere*, p. 47, 97 sqq.). Exemple: **ааѧе**, **аѣѧѣ**, **ѧѧѧѣ**. Dosofoei niciodată nu confundă acești doi diftongi *ѧа* și *ѧа*: altfel sună [la el] *lăgă* și altfel *piătră*”²¹. Într-o lucrare anterioară, la care face referire, Philippide aduce un argument foarte important, pentru stabilirea valorii acestor slove în poziție *-e*, respectiv *-ă*: „*e* și *i* din diftongii *ea* și *ia*, dacă sânt precedați de africtele totdeauna înmuiate *č*, *ğ*, pierd vocala inițială, astfel încât pronunțarea lui *čea*, *čia*, *ğea*, *ğia* devine identică cu pronunțarea *ča*, *ga*, ceea ce este o necesitate fiziologică în toate limbile unde există diftongii *ea*, *ia* precedați de africte înmuiate *č*, *ğ*: ei bine, scriitorii români din sec[olele] XVI și XVII, care au constatat și ei acest lucru, scriu tot atât de des **ѧѧѣ** ca și **ѧѣѧѣ**; pe cuvântul **ѧѧѧѣ** însă, unde diftongul este urmat în silaba următoare de sunet palatal, nu-l scriu niciodată altfel decât **ѧѧѧѣ** sau **ѧѣѧѣ** sau **ѧѧѧѣ**, cu caracterul adecă care exprimă diftongul, niciodată nu-l scriu cu **а**, **ѧѧѧѣ**, de pildă, ceea ce ar fi făcut, desigur, dacă caracterele **а**, ori **ѣ** ori **ѧ** ar fi exprimat în cuvântul **ѧѧѧѣ** un sunet exact analog cu cel exprimat de **ѣ** în cuvântul **ѧѣѧѣ**” (Philippide 1888: 100).

4. Începând cu prima perioadă a scrierii cu litere chirilice, grafia textelor rotacizante, în concepția lui Ivănescu, problematica exprimării prin scris trebuie privită în raport cu clasele care aveau acces la scriere. Acestea vor fi reflectat în grafemele folosite particularitățile din vorbire, pe care s-au întemeiat dialectele literare ca o realitate a limbii de sine stătătoare²², creată însă în strânsă relație cu

²¹ „Când é era în poziția *-e* se pronunța *č* și se însemna prin **ааѧѣ** (se pronunța *lège*)”, continuă magistrul lui Ivănescu, preluând, mai departe, teoria lui Bărbulescu: „Se poate foarte bine să fi fost o tradiție literară, în virtutea căreia se scria **ааѧѣ** [și *lăge*], spre exemplu, și se pronunța *lège*” (Philippide 2011: 276), asupra căreia a meditat, cum am repetat aici, și G. Ivănescu (mai ales cu privire la slova **ѣ**), ajungând la concluzia că, dimpotrivă, „tradiția literară”, adică grafică, nu era numai una formală, ci și de pronunție.

²² „Formarea unei aristocrații românești [...] a dus la formarea unor graiuri specifice ei, deosebite parțial de graiurile populare și, în cele din urmă, la formarea limbii literare [...]. Aristocrația, concentrată în jurul voievodului, precum și clerul [...] au de la început în unele regiuni sau capătă cu vremea alte fenomene proprii de grai. La început, graiul aristocrației va fi numai vorbit, dar, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, el va deveni și scris. Prin unele particularități ale ei, limba literară românească veche își are originea în graiul acestei aristocrații” (Ivănescu 1980: 499).

graiurile populare. Primele texte românești vechi, textele rotacizante, au avut parte de o exegeză bogată. Ivănescu cercetează subiectul grafiei în *Problemele capitale și îi acordă în Istoria limbii române un capitol special, intitulat Grafia și ortografia textelor rotacizante*. Pentru lingvistul ieșean, prima fază a scrierii în românește este foarte importantă, întrucât „Limba textelor rotacizante, ca primă formă a limbii literare românești, a exercitat o influență covârșitoare asupra limbii literare românești din epoca veche care i-a succedat și, prin aceasta, asupra întregii limbi literare românești” (Ivănescu 1980: 564). În acord cu multe dintre punctele de vedere și argumentele exprimate de Ilie Bărbulescu în lucrarea despre fonetica alfabetului chirilic, pe care le supune unei analize critice, Ivănescu conchide că „alfabetul chirilic românesc este cel mediobulgar în general, nu cel mediobulgar din secolul al XII-lea” (Ivănescu 1980: 519), cum credea Bărbulescu. Lămurind cum și de la ce popor slav au preluat românii alfabetul chirilic, lingvistul ieșean susține argumentația lui Bărbulescu în privința originii controversate a unor slove, unele (**ѣ** și **ѧ**) presupuse a fi create de români²³: slova *inia*²⁴ (**ѧ**) a fost preluată din alfabetul mediobulgar (Ivănescu 1980: 518), slova **ѧ** din cel sârb (Ivănescu 1980: 518, 524), iorul (**ѣ**) din cel rus (cf. Ivănescu 1980: 518).

Lupta primilor cărturari români de a-și crea un sistem de semne grafice prin care să poată exprima în scris sunetele limbii lor este mai complicată decât s-ar putea crede la prima vedere. Ivănescu arată că, atunci când acest proces s-a intensificat și traducătorii textelor rotacizante „au început să scrie românește cu alfabetul chirilic, ei au împrumutat nu numai alfabetul slav, dar și regulile

²³ Încă din epoca veche au existat preocupări pentru a afla originea acestor slove ale alfabetului chirilic românesc. Învățul Nicolae Milescu Spătarul, interesat, între altele, și de chestiuni filologice (Dragomir 2009: 16; acolo, însă, am luat ca atare informația din textul cărturarului moldovean (Mihail 2009: 17 și 18), a putut crede că **ѣ** și **ѧ** ar fi create de români, pentru că, cel mai probabil, el cunoștea sistemele de scriere chirilică contemporane și, după cât se pare, mai puțin pe cele din secolele de dinainte. Mai târziu, părintele filologiei românești, cum a fost numit, Timotei Cipariu, crezând că aceste litere au fost create de tipografii români, a încercat să explice cum s-au putut forma ele din alte slove: „Se mai află la noi încă și alte două litere ce în alfabetul slovenic nu se văd, adică: **ѣ** și **ѧ**, pentru că slavii nici nu au pre acele sunete în limba lor. Aflatu-le-am pre acestea noi, și când? Adevărat că noi, însă când, nu se poate ști, ci după convicțiunea mea, numa pre timpul când începurăm a tipări cărți românești. De am avea manuscrise românești mai vechi decât de mijlocul seclului al XVI-lea, am lăsa această chestiune să o decidă aceleași manuscrise. Până atunci însă, sântem de părere că aceste două litere se formară numai pre timpul indicat și, precum ne arată forma celor de întâi cărți tipărite, **ѣ** e format din **ѧ** cu carele mai totdeauna este în pronunție, căci între acestea, **ѣ** se află numai întru atâta diferență de către **ѧ**, că-i e rupt capul deasupra, așa [desenează semnul fără partea de sus, n.n.], fără de a-i fi mai lung piciorul de mijloc decât cele de lature, iar în urmă, se prelunge acest picior și se fece **ѣ**. Iar cu atât pentru **ѧ**, tot forma literelor din cărțile mai vechi arată că s-a format din **ѧ**, rupându-i dintele din mijloc, care știrbitură nu numai se vede apriat în acele cărți, rămânându-i încă puținea rădăcină din dintele scos, ci și din aceea că dinții din **ѧ** sânt chiar așa de rânjiți și de depărtați unul de la altul, ca și în **ѧ**. Argument destul că tipografii români le-au format din **ѧ** și **ѧ**” (apud Pamfil 2009: 248–249). Cipariu intuiește că **ѣ** a putut proveni din **ѧ**, dar această transformare s-a produs la bulgari, de la care au preluat românii acest semn (Ivănescu 1980: 518).

²⁴ Am preluat denumirile slovelor chirilice din Vîrtosu 1968, unde, referitor la **ѣ**, la p. 102, se specifică: „în sau *inia*, cum îl numește D. Cantemir”.

ortografice slave” (Ivănescu 1980: 520) și, mai mult decât atât, „traducătorii au fost obligați să facă și unele inovații, fie de alfabet, fie de norme ortografice” (*ibidem*). Sintetizând critic opiniile dintr-o serie de studii asupra grafiei textelor rotacizante, emise de Hasdeu, Bărbulescu, Candrea, Densusianu, Rosetti ș.a., Ivănescu decelează aceste norme, redând și concluziile sale asupra valorilor fonetice ale slovelor. Astfel, printre normele slave preluate de români, constată: 1. ѣ și ѡ notează pe *ă*, dar și pe *i* și, conform lui Candrea și Densusianu, ѣ este utilizat mai ales în C.V. și Ps.S., ѡ în Ps.H. și Ps.V. (Ivănescu 1980: 521); 2. imitând tot norme slave, ѣ și ѡ apar între două consoane și fără valoare fonetică, în grafii de tipul: *аринѣтате* (Ps.H.) și *къмьплитѣ* (Ps.S.); 3. ѣ și ѡ la final de cuvânt nu au valoare fonetică²⁵; 4. uneori, pentru a reda grupurile *ăr*, *ăl* și *îr*, *îl* apar grafii ca: *врѣватѣ* (Ps.S.), *клька* (C.V.)²⁶; 5. în mod obișnuit, „ж are aceleași valori fonetice ca și ѣ, deci *ă* și *i*” (Ivănescu 1980: 521), dar și altele²⁷, dintre care în textele rotacizante, *ja*²⁸ (*миаѣжскѣ* în Ps.S.); 6. *†* era *în*, dar și „*i* sau *n* sau *m*” (Ivănescu 1980: 522); 7. *†* la sfârșit de silabă în grupul *†p* a avut interpretări controversate; Ivănescu susține că redă valoarea fonetică *nr* (Ivănescu 1980: 522)²⁹; 8. *†* are și valoarea *ja*, în grafii ca *†арва* (Ps.S.)³⁰; 9. *ж* are valorile *e* [de fapt *ɛ*], *ea* și *ja*; 10. *ы* – despre care zice că apare rar – are valoare de *i* (Ivănescu 1980: 523); 11. despre *ѣи* crede că are valoare de *i* în Ardeal și Moldova și că este posibil ca această pronunție să fie de origine rusească, pe când în Muntenia are valoarea *ii*³¹; 12. despre *є* și *ѣ*, pe urmele lui

²⁵ În Ivănescu 1980: 521, G. Ivănescu combate părerea lui Hasdeu, Densusianu și Candrea care au susținut valoarea *ă* a acestor slove (la final de cuvânt) și susține părerea lui Bărbulescu, care arată că aceasta este o normă preluată din mediobulgară, unde, ca și în sârbă și rusă, în această poziție, slovele în discuție sunt folosite fără valoare fonetică: „Eu invoc – argumentează Ivănescu – și faptul că ѣ și ѡ, care notau obișnuit pe *ă* și *i*, nu puteau fi întrebuințați de cineva cu valoarea fonetică *ă*. Pentru notarea lui *ă* trebuia să se recurgă la semne care aveau valoarea fonetică *u*, deci la *ѣ* și *ѡ*, nu la semne care aveau alte valori fonetice. E de mirare cum lingvistica română a putut să facă timp de un secol această greșeală”, încheie Ivănescu, ca de fiecare dată când consideră o anumită afirmație de neconceput.

²⁶ Este folosită și norma slavă, după care „*р* precede în mod obligatoriu pe *ѣ* sau *ѡ*” (Ivănescu 1980: 521).

²⁷ De fapt, înțelegem că acestea sunt valorile preponderente, pentru că Ivănescu amintește și alte valori fonetice constatate de Bărbulescu, unele și de Densusianu: *e*, *ea*, *ja*, *u*, *ju*, *în* (Ivănescu 1980: 521).

²⁸ „Valoarea aceasta se explică tot printr-o tradiție mediobulgară; la bulgari ea a fost cauzată de amestecul iusurilor” (Ivănescu 1980: 522).

²⁹ În Ivănescu 1980: 206: „Nu putem admite nici că *n* (†) (din grupul *†p*) din textele secolului al XVI-lea reprezenta nazalitatea vocalei precedente. Semnul [†] reprezenta de obicei un *n* pronunțat cu oarecare deschidere, așa cum se pronunță *n* înainte de *r* și astăzi”.

³⁰ Lingvistul consideră că această valoare se explică „tot prin bulgară, unde s-a produs prin amestecul iusurilor” (Ivănescu 1980: 522). Aici poate fi și o greșeală a copistului, făcută din cauza confuziei despre care vorbește Ivănescu.

³¹ Dacă însă, așa cum apare în manuscrisul *Hronografului* pomenit aici, *pâine* este scris în multe sale atestări în forma cu epenteză, cu un semn suprascris prin care se notează *i* (пѣне și, cel mai adesea, пѣне), iar *câine*, *mâine*, cu rare excepții, apărând în forma fără epenteză *câne*, *mâne*

Candrea și Bărbulescu, Ivănescu consideră că inițial erau două slove diferite, folosite în poziții diferite și cu valori fonetice diferite³²; *є* avea inițial valoarea *je*, dar apare și grupul *ѣe*, similar ca valoare fonetică cu *є*, în *мѣеѣ*, *мѣеѣѣ* (Ps.S.)³³; 13. grupul fonetic vocală + *i* + *a* se notează fără *i*: *ploa* pentru *ploaia*, *apoa* pentru *apoia*, *toagul* „toiagul” (Ps.H.² *Indice* și p. 30), deci semnul *a* avea valoare și de *ia*, în acest caz (Ivănescu 1980: 524–525)³⁴; 14. folosirea lui *ѣ* în loc de *ѣ*: *тѣѣѣ* „tău” (Ivănescu 1980: 525)³⁵.

Ivănescu distinge și două creații românești: 1. Semnul *σ*³⁶, echivalent cu *pp*, din textele rotacizante³⁷; 2. *†* în grupurile *†t* și *†n* în grafii ca: *†ни*, *†спѣиѣ* (Ps.H.), care s-a spus că ar consemna palatala *n*³⁸, redă nazalitatea vocalei precedente (Ivănescu 1980: 523).

5. Referitor la sistemul scrierii cu slove chirilice în dialectele literare din veacurile al XVI-lea – al XVIII-ea, demonstrând că, din secolul al XVI-lea, nivelul literar al limbii nu era unitar, ci s-au creat mai multe dialecte literare³⁹, Ivănescu

(Dragomir 2004), sunt scrise cu *ѣ* (кѣне), cel mai probabil *ѣи* are valoarea *ii* și în Moldova, pe la mijlocul secolului al XVII-lea.

³² Astfel, *є* era folosit în două poziții și în ambele avea valoarea *je*: la început de cuvânt și, în interiorul cuvântului, la începutul unei silabe, după vocală sau consoană; *є* era folosit în originalele din secolul al XV-lea ale textelor rotacizante, de unde a fost preluat și în copiile pe care le cunoaștem astăzi, mai puțin în C.V., după observația lui Bărbulescu; între *є* și *ѣ* s-a făcut confuzie în secolul al XVI-lea (Ivănescu 1980: 523). După cum am observat studiind mai multe manuscrise vechi, această confuzie a dus până la urmă la folosirea unui singur grafem în unul și același text, de obicei *є*, atât cu valoare de *e*, cât și de diftong, *je*.

³³ G. Ivănescu spune că, după Bărbulescu „se întrebuințează în mediobulgară și sârbă, începând cu secolele al XIV-lea și al XV-lea” (Ivănescu 1980: 523).

³⁴ Exemplele sunt extrase din lucrările lui Densusianu și Rosetti.

³⁵ Este o observație pe care o preia după Densusianu, ca particularitate întâlnită uneori în textele din secolul al XVI-lea, în general, considerată de origine slavă de I. Bogdan și O. Densusianu și latină medievală, italiană sau poloneză de Bărbulescu.

³⁶ Acest semn, notat aici din lipsa altuia asemănător, cu caracterul grecesc „sigma”, seamănă în manuscris cu un *ρ* întors pe orizontală.

³⁷ Despre aceste grafii, Hasdeu, Candrea și Densusianu au spus că notează pe *rr* adică „*r* lung, *r* dublu sau *r* intens” (Ivănescu 1980: 524). G. Ivănescu crede că notarea cu *pp* a acestui sunet este mai nouă (și el a început a fi folosit după cunoașterea textelor rotacizante – Ivănescu 1948: 270, nota 1), spre deosebire de Bărbulescu, care îl explică printr-o normă ortografică bulgară. Despre fenomenul fonetic ca atare, despre a cărui origine în limba română vorbește în Ivănescu 1980: 208, susține că „el poate fi considerat ca petrecut în epoca de formare a limbii”. Lingvistul ieșean spune că *σ* nu apare în Ps.H., unde este notat *pp*, dar în realitate el există și în Ps.H. (Ps.H.²: 33; Avram 1964 IV: 490).

³⁸ În interpretarea lui Ivănescu, „numai *†t* și *†n* redau în mod obișnuit pe *n*, pe când *†* numai excepțional și numai datorită valorii sale de *n*, căci și *n* notează pe *n*. În multe cazuri din acestea, *†* notează nazalitatea vocalei precedente, căci este foarte probabil că, pe acea vreme, în Maramureș, vocala care preceda pe *n* era nazalizată sau s-a nazalizat când a căzut *n*” (Ivănescu 1980: 522; vezi și p. 524).

³⁹ „Am susținut în *Probl. cap.* (în special p. 66–137) – și am rămas până astăzi la aceste idei – că limba literară veche nu era perfect unitară, că ea avea diferențieri dialectale, că nu se poate vorbi pentru epoca feudală – chiar și pentru secolul al XVII-lea – de o normă a limbii scrise unică pe tot

BIBLIOGRAFIE

a. Surse

- C. Pop. II 1997 = *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, II. *Fiziologul*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție și glosar de V. Guriuanu. *Archirie și Anadan*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție și glosar de Magdalena Georgescu, București, Editura Minerva.
- C. Pop. IV 2001 = *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, IV. *Palia istorică*, studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Alexandra Moraru și Mihai Moraru, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă.
- C. Pop. X 2005 = *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, X. *Legenda duminicii*, studiu monografic, ediție și glosar de Emanuela Timotin, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă.
- C.V. = ms. *Codicele Voroneșean*.
- Ev.Înv. = *Evanghelie învățătoare* (Govora, 1642), ediție, studiu introductiv, note și glosar de Alin-Mihai Gherman, București, Editura Academiei Române, 2011.
- MLD = *Monumenta linguae Dacoromanorum*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”: *Biblia 1688 Pars I Genesis*, 1995; *Pars II Exodus*, 1991; *Pars III Leviticus*, 1993; *Pars IV Numeri*, 1994; *Pars V Deuteronomium*, 1997; *Pars VI Iosue, Iudicum, Ruth, Pars VII Regum I, Regum II*, 2008; *Pars XI Liber Psalmorum*, 2003; *Pars IX Paralipomenon I, Paralipomenon II*, 2011.
- P.V. 2010 = *Psaltirea în versuri*, ediție, studiu introductiv, note și glosar de Alin-Mihai Gherman, București, Editura Academiei Române.
- Pov.Ț.A. 1997 = *Povestea țărilor Asiei. Cosmografie românească veche*, ediție de Cătălina Velculescu și V. Guriuanu, ilustrații de Mihaela Dumitru, după desene din epocă, București, Editura Vestala.
- Ps.H = ms. *Psaltirea Hurmuzaki*.
- Ps.H² = *Psaltirea Hurmuzaki*, studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, indice de cuvinte de Rovena Șenchi, vol. I–II, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Ps.sch. = ms. *Psaltirea scheiană*.
- Ps.V. = ms. *Psaltirea Voroneșeană*.
- V.T. 2009 = *O traducere inedită a Vechiului Testament din secolul al XVI-lea*, studiu filologic, lingvistic, ediție și glosar Cristina-Ioana Dima, București, Editura Universității din București.

b. Exegeze

- Avram 1964 I, II, III, IV, V = A. Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, în „Studii și cercetări lingvistice”; I în nr. 1, p. 15–23, II în nr. 2, p. 147–167, III în nr. 3, p. 265–294, IV în nr. 4, p. 471–495, V în nr. 5, p. 575–614.
- Bărbulescu 1904 = Ilie Bărbulescu, *Fonetica alfabetului cirilic în textele române din veacul XVI și XVII*, București.
- Dragomir 2004 = Mioara Dragomir, *Raportul dintre norma tradițională și norma inovatoare în Hronograf den începutul lumii. În jurul cuvintelor „pâine” și „svânt”, în vol. Tradiție și inovație în studiul limbii române*, Editura Universității din București, p. 559–569.
- Dragomir 2007 = Mioara Dragomir, *Hronograf den începutul lumii (ms. 3517). Probleme de filologie*, Iași, Editura Trinitas.
- Dragomir 2009 = Mioara Dragomir, rezumatul comunicării *Nicolae Milescu Spătarul – o sinteză între Orient și Occident – Peregrin în țara sa*, în „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»” (Iași), X, nr. 4, octombrie-decembrie, p. 13–18.
- Gheție 1968 = *Contribuții la istoria trecerii lui ea la e (leage > lege). Prezența lui ea în Muntenia la începutul secolului al XVIII-lea*, în „Limba română”, nr. 5, p. 501–508.
- Gheție 1975 = Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei.
- Ivănescu 1948 = G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, în „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»”, XI–XII, 1944–1945 [1948], p. 1–412, 540 (și în extras).

- Ivănescu 1980 = G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea.
- Ivănescu 1989 = G. Ivănescu, *Studii de istoria limbii române literare*, ediție îngrijită și postfață de Al. Andriescu, Iași, Editura Junimea.
- Manea 2006 = Laura Manea, *Dosoftei, Viața și petrecerea svinților. Studiu lingvistic*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Mihail 2009 = Zamfira Mihail, *Ses exercises philologiques (1669)*, în *Nicolae le Spathaire Milescu à travers ses manuscrits*, București, Editura Academiei Române, p. 15–41.
- Pamfil 2008 = Carmen-Gabriela Pamfil, *Alexandru Philippide*, București, Editura Litera Internațional.
- Pamfil 2009 = Carmen-Gabriela Pamfil, *Timotei Cipariu – lingvist și filolog*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Philippide 1888 = A. Philippide, *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Iași, Editura Librăriei Frații Șaraga.
- Philippide 2011 = A. Philippide, *Istoria limbii române*, ediție critică de G. Ivănescu, Carmen-Gabriela Pamfil și Luminița Botoșineanu, Iași, Editura Polirom.
- Pușchilă 1914 = D. Pușchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei. Studiu*, în „Analele Academiei Române”, Memoriile Secțiunii Literare, Seria II, t. XXXVI.
- Teodorescu 1970 = Mirela Teodorescu, *Probleme de interpretare a grafiei textelor moldovenești (secolul al XVII-lea)*, în „Studii și cercetări lingvistice”, nr. 2, p. 157–170.
- Ursu 1976 = N.A. Ursu, *Din nou despre interpretarea grafiei chirilice românești*, în „Limba română”, nr. 5, p. 475–489.
- Virtosu 1968 = Emil Virtosu, *Paleografia româno-chirilică*, București, Editura Științifică.

THE INTERPRETATION OF CYRILLIC ALPHABET
IN G. IVĂNESCU'S VISION

ABSTRACT

In the Romanian linguistic tradition for the interpretation of the Cyrillic alphabet, dating from more than one century ago, G. Ivănescu played an important role as the scholar from Iași integrated this issue into a complex conception, a part of his doctrine on the fundamental popular – literary dichotomy within language. Therefore Ivănescu's vision on this matter can only be researched in close connection with popular speeches and the main problems of literary Romanian language: the occurrence of Romanian literary language, the existence of literary dialects in the old period, their evolution, and the process of unification of the literary language. Moreover, G. Ivănescu takes over any suggestion and argument which reflects linguistic reality drawing on old manuscripts, documents and normative works such as grammars. Showing which letters and writing rules took Romanians over from other peoples and what they created, the linguist from Iași discusses the evolution of writing in first age Cyrillic letters, the writing of rhotacization texts until the second period of literary language modernization, establishing which phonetic values needed these letters in the respective times. To the most difficult aspect of the problem, the interpretation of letters **ѣ**, **ѧ** and **ѩ**, G. Ivănescu provides solutions according to each region in part at a popular and literary level. In this article we tried, on the one hand, to provide a synthesis of Ivănescu's vision on the interpretation of the Cyrillic alphabet, following these aspects in *Fundamentals of Old Literary Romanian* that he synthetically and critically tackles again in *History of Romanian Language* and in a series of articles, some of them collected in *Studies of Literary Romanian Language History*. On the other hand, we analysed the aspects presented either supporting or shading through some observations we made, also showing the conclusions of other specialists and working on old manuscripts. Naturally, the thinking of this reputed linguist should be researched and valued more thoroughly in the future by researchers concerned with the study of language, in general and the Romanian language, in particular.

Keywords: popular-literary dichotomy, literary dialects, critical spirit, Cyrillic alphabet, phonetic value, Cyrillic letter transcription.